Věrnost tradici, aneb sonda do díla regionálního varhanáře Štefana Müllera z Křemýže

Vít Honys

Obr. 1. *Jeden z nerealizovaných návrhů Štefana Müllera na nové varhany pro kostel sv. Martina ve Rtyni nad Bílinou (SOA Litoměřice, pobočka Děčín, fond Velkostatek Teplice, karton 55, složka varhany) Foto V. Honys.*

Druhá polovina 19. století představovala pro vývoj varhanářství střední Evropy přelomové období. Nástup nových technických a konstrukčních vymožeností s pozvolna se prosazujícími nároky tzv. řezenské reformy duchovní hudby se postupně dostával do rozporu s přežívající konzervativní tradicí řemesla i zvukových principů tradičních varhanářských dílen a společně se zvýšenými ekonomickými tlaky usnadňoval cestu pozvolna nastupující tovární varhanářské produkci. Dosavadní poznatky ukazují, že tradiční varhanářské dílny těmto trendům poměrně úspěšně vzdorovaly až do období 70–80. let 19. století.[1] Jedním z nejopožděnějších příkladů věrnosti tradici klasického varhanářského řemesla předchozích generací bylo také působení regionálního severočeského varhanáře Štefana Müllera.

Oblast východního Podkrušnohoří zaznamenala v této době v důsledku rozvoje těžby uhlí a průmyslu bouřlivý hospodářský a ekonomický vzestup. Rozvinutá tradice hudebního dění na chrámových kůrech však na tomto pozadí stále úspěšně pokračovala. Řada kostelů si v této době pořídila nové, často poměrně velkorysé nástroje s již chromatickými rozsahy klaviatur, v nichž vyjma výraznějšího zastoupení osmistopých flétnových a smykových rejstříků stále přetrvával dispoziční a zvukový odraz pozdního baroka a klasicismu, udržovaný především varhanářskými rody Fellerů z Libouchce a částečně i Predigerů z Albrechtic na Jablonecku.[2] Bez nadsázky můžeme říci, že přes dílčí odlišnosti jejich varhany v 19. století představovaly jisté regionální varhanářské vyvrcholení, propojující zkušenosti klasického varhanářství mechanického zásuvkového systému, s odstraněním do

[1] Tyto okolnosti výstižně popsali např: P. KOUKAL, Varhanářský rod Svítilů, 1. část. Vlastivědný sborník Vysočiny. Odd. věd společenských 7, 1990, s. 143–172; Z. HROMÁDKA, Pozastavení nad dochovanými varhanami novojičínského varhanáře Johanna Neussera, in: Organologický sborník, Telč 1989, s. 27–38.

[2] Blíže k varhanářskému rodu Fellerů nejnověji: T. HORÁK, Varhany a varhanáři Děčínska a Šluknovska, Děčín 1995, s. 18–21; k rodu Predigerů: TÝŽ, varhany a varhanáři Jičínska, Jičín, 2008, s. 123–124.

Obr. 2. *Rtyně nad Bílinou, kostel sv. Martina, střední část prospektu varhan. Foto J. Belis.*

Obr. 3. *Rtyně nad Bílinou, kostel sv. Martina, detail levé části prospektu. Foto J. Belis.*

1. poloviny 19. století hudebně limitujících krátkých spodních oktáv a obohacením o některé hlasy již romantického charakteru.[3] Jejich poměrně vysokou řemeslnou úroveň ovlivňoval také příležitostný kontakt s precizností varhanářství sousedícího Saska.

Činnost těchto dílen však na přelomu 70–80. let 19. století spěla k epilogu. A právě do této situace se krátce předtím, roku 1865, přiženil do Křemýže na Teplicku varhanář Štefan Müller (∗14. 11. 1841), syn varhanářského samouka Františka Müllera, usedlého v Janově u Nového Boru a varhanářsky již léta činného po širokém okolí s dosahem až do oblasti Teplicka.[4]

Samostatná varhanářská činnost Štefana Müllera nebyla zpočátku příliš rozsáhlá a v průběhu 70. let se omezovala spíše na drobné opravy resp. úpravy. Patrně první jeho větší realizací byla přístavba dvourejstříkového pedálu k pozitivu v kapli duchcovského špitálu datovaná k roku 1870.[5] Varhanářské zakázky v okolí byly tou dobou stále pokryty aktivitou v kraji zavedených Fellerů a Predigerů, menší a finančně méně lukrativní pak činností stále ještě velmi aktivního Štefanova otce (činného do sklonku 90. let 19. století), s nímž snad stále příležitostně spolupracoval (např. při opravě varhan v Bílině roku 1873). Teprve v letech 1879–80 měl provést blíže nespecifikovanou „přestavbu" (spíše však jen rozsáhlejší opravu) ještě zánovních Predigerových devatenáctirejstříkových varhan děkanského zámeckého kostela Zvěstování Panny Marie v Duchově.[6] Současně se v roce 1869 podílel (společně s Alfredem Reinigerem) na opravě jen o málo starších téměř obdobně velkých varhan bratří Fellerů v kostele sv. Jana Křtitele v Teplicích.[7] Tyto zkušenosti mu umožnily detailně se seznámit s velkým dvoumanuálovým nástrojem. Z doby kolem roku 1880 jsou již doloženy jeho první samostatné nástroje z okolí Lovosic, např. v kostele sv. Kateřiny v Medvědicích s 9 rejstříky o jednom manuálu s pedálem s klasicistním plochým prospektem v zábradlí a hracím stolem ze zadní strany, a poněkud menší podobný šestirejstříkový nástroj v kostele sv. Bartoloměje v sousední Lipé. Přibližně ve stejné době vznikl malý nástroj kaple v Lukavci (ještě s tzv „spielschrankem"). Výraznější opravu spojenou s dílčí obnovou hracího stolu, traktur a výměnou části dřevěného píšťalového fondu uskutečnil roku 1881 na dvoumanuálových pozdně barokních varhanách J. Ch. Standfusse ve Velemíně.[8] V následujícím textu se budeme ovšem soustředit především na nové nástroje

[3] Tak např. již u jinak klasicky disponovaných dvoumanuálových varhan bratří Fellerů v kostele sv. Apolináře v Modlanech z roku 1854 se ve čtyřrejstříkovém pozitivu v zábradlí objevila Gamba 8´ (dodnes dochovaná), řada menších dvoumanuálových nástrojů J. Predigera ve II. manuálu obsahovala rejstříky již jen v 8´a 4´poloze apod.

[4] K životním osudům a činnosti Františka Müllera a částečně i Štefana Müllera viz T. HORÁK, Varhany a varhanáři na Českolipsku, České Lípa 1996, s. 22–24. O osobním životě Štefana Müllera z pokročilejších životních etap není mnoho známo (s ohledem na nedochovalost křemýžských matrik není známo ani datum jeho úmrtí, ke kterému došlo nejdříve roku 1917).

[5] Národní archiv Praha, fond Zemský památkový úřad (dále jen NA Praha, ZPÚ), Válečný soupis varhan, kart. 68, Duchcov.

[6] Viz pozn. č. 5.

[7] Viz nápis na jedné z dřevěných píšťal v píšťališti nástroje.

[8] NA Praha, ZPÚ, kart. 70, Lipá, Welemin; TAMTÉŽ, kart. 67, Medvědice.

Obr. 4. *Rtyně nad Bílinou, kostel sv. Martina, klaviatury hracího stolu varhan. Foto M. Pavlíková.*

či výrazné přestavby nástrojů starších, které jsou pro poznání varhanářského přístupu Štefana Müllera nejpodstatnější.

Počátkem 80. let 19. století totiž získal Štefan Müller reprezentativní zakázku na nové varhany kostela sv. Martina ve Rtyni nad Bílinou, k níž se na rozdíl od jiných nástrojů zachoval rozsáhlejší archivní materiál.

Rozlehlý filiální kostel pod správou bořislavské farnosti byl až do počátku 80. let 19. století vybaven pouze pozitivem z chabařovické dílny Standfussů. 30. 6. roku 1881 rtyňský regenschori napsal patronátnímu úřadu Clary Aldringenů do Teplic, že varhany jsou ve špatném stavu a jsou malé – prý kvičí, chybí plný tón. Z posudku teplického regenschoriho Josefa Groha z 12. 2. roku 1882 vyplývá jejich dispozice – jednalo se o 6 rejstříkový pozitiv s Flétnou 8´a 4´(ve skutečnosti nepochybně Copula 8´a Copula nebo Flétna 4´), Principálem 2´, Quintou (1 1/3´), Octavou (1´) a Mixturou. U kovových píšťal bylo uvedeno, že mnohé chybí a jsou z olova, dřevěné píšťaly byly napadeny červotočem; celkově prý byly varhany neupotřebitelné a nemělo cenu je opravovat (o dílčí úpravě a opravě se zprvu uvažovalo). Z roku 1881 se dochoval kresebný kolorovaný okótovaný návrh nových varhan z ruky Štefana Müllera, který předpokládal nástroj s plochým prospektem o pěti pyramidovitě ke středu se zvyšujících píšťalových polích s okrovým nátěrem a nápadně konzervativně řešenými obdélnými výplněmi postamentu s výraznými uchy v rozích s červeně pojednanou vnitřní plochou.[9] Korunní římsy mohly být alternativně osazeny barokizujícími kartušemi s řezbami po vzoru řezbářské výzdoby korunních říms nad bočními poli varhan v Křemýži. Po levé straně nákresu je uvedena rejstříková dispozice předpokládající v manuálu: Principal 8´, Prinzipalflöte 4´, Octav 2´, Quint 3´, Mixtur 1 ½´4x (dodatečně přepsáno na 5x), Salicional 8´, Bourdon 8´, Flöte 8´ a v pedálu: Subbass 16´, Octavbass 8´, Superoctavbass 4´, Quintbass 6´a Principalbass 16´. K této dispozici je dodatečně připsaný „zweites Manual" s dispozicí: Copula 8´, Cello 8´, Principal 4´, Octav 2´, Mixtur 1 ½´2x. Müllerův rozpočet z 1. 6. roku 1881 počítal ještě se 49 tóny a klaviaturami v obrácené barevnosti, mixtura hlavního manuálu měla mít složení cegce. Ještě 13. 2. roku 1882 však byly navrženy na základě předloženého rozpočtu za „nejlevnější cenu" 830 zl. skromněji vybavené jednomanuálové varhany s dispozicí v manuálu: Principal 8´, Oktav 4´, Superoktav 2´, Quinta 3´, Mixtur 4x 1 ½´, Flaute maior 8´(dřevěná, otevřená), Portun 8´(dřevo, kryt) a v pedálu: Suppass 16´(dřevo, kryt), Octavpass 8´(dřevo, otevř.), Superoktav 4´(dřevo, otevř.); přičemž byl doporučen rozsah 51 nebo 52 tónů v manuálu a 25 v pedálu jako u moderních varhan. Připuštěna byla možnost pozdějšího rozšíření o II. manuál-pozitiv s použitím píšťal ze starých varhan. Štefan Müller v dalších rozpočtech z roku 1883 navrhl dispozici v podstatě shodnou s výše uvedeným prvotním návrhem dvoumanuálového nástroje, avšak rozšířenou ve II. manuálu ještě

[9] Inspirací mohla být obdobně tvarovaná lištová orámování čel dodnes zachovaných barokních lavic kostela.

Obr. 5. *Rtyně nad Bílinou, kostel sv. Martina, hrací stůl, detail rejstříkových manubrií. Foto J. Belis.*

o Spitzflöte 4´, čímž počet rejstříků stoupl na 19. Rozsahy manuálů byly navrženy již o 51 tónech, avšak stále s obrácenou barevností potahů kláves s půltóny potaženými bílou kostí. Ve II. manuálu-pozitivu mělo být ze starého nástroje užito do Octavy 2´ 43 starých píšťal (k tomu 8 nových) a do Mixtury 129 starých (k tomu 24 nových). Zajímavá je zmínka o skříni pro „pozitiv", vzhledem k tomu, že v tomto návrhu vč. předchozích je zmínka o dvoudílné skříni, měla být zřejmě skříň pozitivu samostatná, ovšem bez uvedení umístění. Nástroji měly dodávat vzduch tři klínové měchy, jejichž rozměry včetně rozměrů vzduchovodů byly přesně specifikovány. Cena nástroje měla činit 2179, 10 zl. Řezby měl zlatit a nástroj štafírovat umělecký truhlář a štafírník Václav Hegenbart z Bohosudova. Z dnešního stavu je zřejmé, že nakonec zvítězila tato ještě poněkud rozšířená a modifikovaná maximální varianta dvoumanuálových varhan s 20 znějícími rejstříky, manuálovou a pedálovou spojkou. Varhany byly kolaudovány 30. 11. 1883 opět za účasti teplického regenschoriho Josefa Groha. K výsledku byly zřejmě vzneseny připomínky, neboť 2. 6. roku 1886 upozornil rtyňský regenschori Ferdinand Reinhardt teplický patronátní úřad, že přejímací komisí byla Štefanu Müllerovi navržena mnohá vylepšení, která dosud neprovedl, a navíc se objevily další nedostatky – celý nástroj je třeba přeladit, některé tóny nenasazují, uchází vzduch z kanálu do manuálové vzdušnice, proto je třeba, s ohledem na zadrženou 10 % kauci, varhanáře vyzvat k odstranění nedostatků. To patronátní úřad skutečně provedl a požadoval provedení prací v nejkratší lhůtě. Oprava ještě zánovního nástroje se plánovala již roku 1901 s nákladem 590 K, ale na základě rozpočtu Štefana Müllera bylo protokolárně konstatováno, že to nestačí. K opravě došlo až roku 1906 na základě smlouvy s patronátním úřadem z 1. 8. 1906 a práce se protáhly až do konce roku, neboť Müller konstatoval, že díky letním vedrům je nutno nově okožit měchy (120 zl.) i s ventily (celkem 159–200 zl.), opravit

Obr. 6. *Rtyně nad Bílinou, kostel sv. Martina, ventilová komora vzdušnice I. manuálu. Foto J. Belis.*

abstrakty a mechaniku (40 zl.), dřevěné poškozené píšťaly (60 zl.), čištění, ladění (300 zl).[10]

Podíváme-li se na realizovaný prospekt rtyňských varhan pozorněji, zjistíme, že s výše uvedeným kresebným návrhem prospektu nemá kromě základní barevnosti v podstatě nic společného. Mohutná varhanní skříň s píšťalovou skříní na hranolovém postamentu bez bočních konzol se do lodi kostela obrací plochým členitým prospektem, který po stranách vroubí lehce předsazené vyšší píšťalové věže, mezi nimiž jsou dvě etáže trojic nižších píšťalových polí obloukovitě ukončených. Nad píšťalami polí dolní etáže a věží jsou metálem zlacené řezby, překvapivě již s novogoticky pojatým motivem snítek vinné révy. Za prospektem jsou v úrovni spodní prospektové římsy umístěny dvě vzdušnice I. manuálu a vzadu nad nimi poněkud pod úrovní středových horních píšťalových polí vzdušnice II. manuálu. Prospektové píšťaly Principálu 4´ jsou s příslušnou píšťalnicí propojeny cca 1 m dlouhými soustruženými dřevěnými zalamovanými kondukty. Pedálové vzdušnice jsou umístěny v zadní části. Při porovnání s dobovými nástroji okolí je zřejmé, že řešení prospektu vykazuje souvislosti s prospektem varhan bratří Fellerů z roku 1864 nacházejících se tehdy v děkanském kostele sv. Jana Křtitele v Teplicích (dnes v kostele sv. Václava a Blažeje v Děčíně). I těmto varhanám dominují dvě vysoké postranní píšťalové věže, ovšem detaily výzdoby se liší počtem polí etážových mezitravé, kdy ve spodní etáži jsou pole dvě a v horní jediné, obloukovitě ukončené v celé šíři; navíc jsou dvě nižší píšťalová pole umístěna ještě po vnějších stranách postranních píšťalových věží.

V souvislosti s výše již uvedenou informací o Müllerově opravě duchcovských varhan zámeckého kostela Zvěstování Panny Marie (jejichž podobu, využívající zřejmě prospekt předchozí skříně, neznáme) je nápadná i shoda jejich rejstříkové dispozice s realizovanou dispozicí rtyňských varhan. Rtyňské varhany jsou sice o jeden rejstřík bohatší (Spitzflöte 4´ve II. manuálu), od duchcovských varhan se však dispozičně liší již jen v jediném detailu – převrácenou stopovou polohou rejstříků Spitzflöte

[10] Státní oblastní archiv (dále SOA) Litoměřice, pobočka Děčín, fond Velkostatek Teplice II, kart. 55, složka varhany.

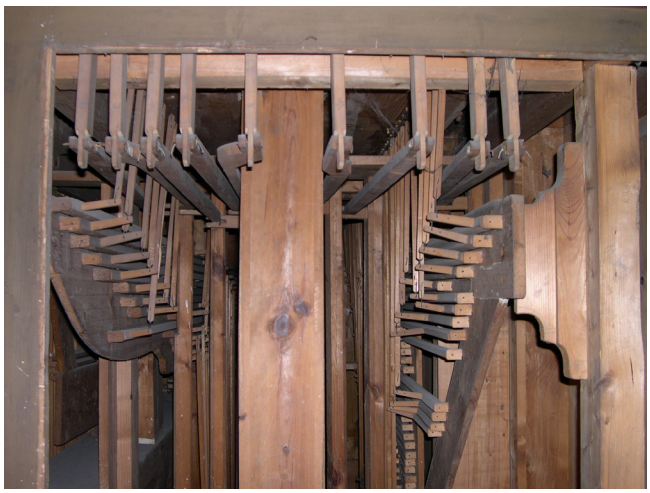

Obr. 7. *Rtyně nad Bílinou, kostel sv., Martina, hrací a rejstříková traktura vzdušnice v postamentu nástroje. Foto J. Belis.*

a Gemshorn v I. manuálu. U duchcovských varhan byl Gemshorn osmistopý a Spitzflöte čtyřstopá, u rtyňských varhan je tomu obráceně; Gemshorn ve 4´ poloze byl však obsažen v dispozici výše zmíněných varhan teplických. Je tedy velmi pravděpodobné, že rtyňské varhany Müller koncipoval pod vlivem výše zmíněných dvou nástrojů, které patrně považoval za dostatečně inspirativní a současně ve svém okolí za významné. Otázkou zůstává, jaký vliv měla na tuto koncepci osobnost regenschoriho Josefa Groha, který byl pravidelným kontaktem se zvukovou stránkou teplického nástroje nepochybně ovlivněn. Např. v obou nástrojích zastoupený manuálový Bordun 16´ Müller sice nakonec do rtyňského nástroje postavil, aniž jej zmínil ve svých návrzích, ale poté jej v žádném jeho dalším nástroji nenalézáme. Šlo skutečně o inspiraci oběma zmíněnými nástroji či o vliv objednatele těmito nástroji argumentujícího?

Původní, dodnes zachovalá dispozice rtyňského nástroje je sestavena takto (v pořadí od prospektu):

I. manuál
Principal 8´ (cín, prospekt)
Oktav 4´ (cín, prospekt)
Bortun 16´(dřevo, kryt)
Spitzflöte 8´ (dřevo, kónická, otevřená)
Flaute major 8´ (dřevo, otevřená)
Gemshorn 4´ (cín, kónický)
Quint 3´ (cín, otevřená)
Oktav 2´ (cín, otevřená)
Mixtur 5x 1 1/3´ (cín, slož: g, c, e, g, c)

II. manuál
Principal 4´ (cín, prospekt)
Salicionál 8´ (dřevo, cín)
Copula 8´ (dřevo, kryt)
Spiztflöte 4´ (dřevo, cín, otevřená)
Oktav 2´ (cín, otevřená)
Mixtur 3x 1 1/3´ (cín, otevř. rep. c1, c2)

Pedál
Oktav 4´ (C-Fs dřevo spol. s Quintbasem, cín)
Quint 6´ (dřevo, otevřená.)
Oktavbass 8´ (dřevo, otevřený)
Subbass 16´ (dřevo kryt)
Contrabass 16´ (dřevo otevřený)

Obr. 8. *Rtyně nad Bílinou, kostel sv. Martina, poloha vzdušnice II. manuálu s kondukty do prospektu. Foto J. Belis.*

Poměrně zajímavé je také koncepční a řemeslné provedení nástrojové části. Dobově progresivní jsou již rozsahy klaviatur, které sahají do d3 v manuálech a do c1 v pedálu a které již u žádného dalšího svého nástroje Štefan Müller neaplikoval. Také potahy kláves v dnes obvyklé normální barevnosti se zde objevují v jeho díle poprvé. V hracím stole se objevuje i vlastní, byť nepříliš dokonalá konstrukce rejstříkovým táhlem ovládané manuálové spojky. Promyšlené je s ohledem na vzduchové zásobování tak velikého nástroje rozdělení vzdušnic hlavního manuálu a pedálu na C a Cs stranu. Tyto vzdušnice mají dubový rám i zásuvky, vzdušnice hlavního stroje jsou v zadní části vybaveny další ventilovou komorou ventilové pedálové spojky I/P. Uspořádání tónů na vzdušnicích I. manuálu není v plné míře shodné s upořádáním prospektových píšťal, kde Principálu 8´patří jen píšťaly v postranních věžích a středním píšťalovém poli, postranní obsahují píšťaly Oktávy 4´. Toto kombinování Principálu 8´a Oktávy 4´ je pravděpodobně inspirováno nástroji pozdější produkce bratří Fellerů, kde se v různých formách, zejména u pseudoslohových prospektů vyskytovalo, zde je však méně systematické. U pedálových vzdušnic s ohledem na zásobování vzduchem Müller dokonce vyvedl 6 nejhlubších dřevěných otevřených píšťal Contrabassu 16´ na zvláštní dodatkovou vzdušnici do špalety zazděného průčelního okna!

Ovládání rejstříků zprostředkovávají manubria s profilací blízkou ještě ranějším Müllerovým nástrojům a se zakončením porcelánovým štítkem s frakturním nápisovým označením rejstříku. Rejstříky hlavního stroje jsou soustředěny po pravé ruce varhaníka, rejstříky pedálu a II. manuálu po levé a toto uspořádání je zacho-

Obr. 9. *Rtyně nad Bílinou, kostel sv. Martina, mechanismus manuálové spojky v hracím stole (nezařazený). Foto J. Belis.*

Obr. 10. *Varhany bratří Fellerů z roku 1864 postavené pro kostel sv. Jana Křtitele v Teplicích, dnes v kostele sv. Václava a Blažeje v Děčíně; detail umístění a ovládání traktur II. manuálu. Foto V. Honys.*

váváno i uvnitř nástroje. V případě ovládání rejstříků II. manuálu je s ohledem na menší šíři vzdušnice vzdálenost mezi konci dlouhých rejstříkových pák a zásuvkami zajištěna těžkopádně vyhlížejícími dřevěnými horizontálními lištami; toto řešení však nijak neovlivňuje relativně lehký chod traktur a bylo zjevně inspirováno shodným řešením II. manuálu již zmíněných teplických fellerovských varhan. Vzduchové zásobování zajišťuje rozměrná soustava tří klínových měchů nad sebou v přilehlé místnosti ovládaná šlapacími pákami.

Vedle zmíněných pozitivních stránek nástroje je však třeba neopomenout i některé nedostatky a úsporná opatření, promítající se do spolehlivosti funkce a zvukové stránky nástroje. Již vypracování závěsů abstraktů a hřídelnic patří k ledabylejším, ventily ve ventilové komoře jsou okoženy velmi tence a jejich vodítka na čelní straně nepřekračují nezbytně nutnou délku, takže někdy při razantním stisku kláves dojde k vyskočení ventilu a následnému přeznívání tónu. Také celkové vylepení vnitřku ventilových komor dobovými novinami svědčí o rezervách těsnosti truhlářských spojů. Píšťalový fond je do značné míry směsí píšťal přibližně trojího původu: základ tvoří téměř kompletně Müllerem zhotovené dřevěné otevřené i kryté píšťaly, dále továrně dodané cínové píšťaly s raženým označením rejstříku od fy Steinmeyer, upravované značně nahodile seříznutím na potřebnou tónovou délku, osazené kompletně do I. a částečně i do II. manuálu a konečně cínové píšťaly rejstříku Oktáva 2´a Mixtura ze starého zdejšího Standfussova pozitivu v počtu přibližně uvedeném v návrhu z roku 1883. Navíc byly z tohoto pozitivu užity barokní dřevěné kryté píšťaly obou původních Copul do rejstříku Copula 8´ II. manuálu. Přístup k ladění zejména II. manuálu včetně přístupu do ventilové komory této vzdušnice je velmi špatný, což se stalo charakteristickým i pro řadu dalších Müllerových pozdějších nástrojů. Z hlediska osazení píšťal se tu zřejmě poprvé objevuje zajímavý úsporný způsob upevnění diskantových kovových píšťal jinak dřevěné Flétny 4´, jejichž nohy jsou pouze vklíženy do jakýchsi kožených rukávků dole rozstřižených a přilepených okolo otvoru k píšťalnici tak, že se při doteku či pohybu mírně kymácejí do stran. Tento kuriózní (a značně nepraktický) způsob adjustace píšťal pak Štefan Müller u podobných rejstříků aplikoval u všech dalších nástrojů.

Přes nesourodost píšťalového fondu však u druhotně užitých Standfussových píšťalových řad neprovedl výraznější intonační zásahy. Cínové píšťaly znějí na otevřené nohy a ani do labií nebylo výrazněji zasahováno. Z rejstříků Copula 8´, Octav 2´ a Mixtura tedy zní do značné míry dodnes původní stříbřitý zvukový charakter Standfussova pozitivu.

V 80. letech 19. století Štefan Müller dle dostupných podkladů kromě přestavby varhan v kostele sv. Petra a Pavla v Křemýži a stavby jednomanuálových varhan pro kostel sv. Šimona a Judy v Zabrušanech (s využitím staršího píšťalového materiálu) zřejmě významnější realizaci neuskutečnil.[11] Jinak tomu bylo v letech devadesátých, kdy s užitím prvků a píšťal tří rejstříků staršího nástroje T. F. Flecka z Růžové a ze zdejšího pozitivu postavil v letech 1891–1892 v podstatě nový nástroj v kostele sv. Vavřince v Hradišti dispozicí shodný se zabrušanským.[12] Do plochého třívěžového klasicizujícího prospektu byly užity nad píšťaly a na korunní římsy skříně staré pozdně barokní řezby s motivem akantu s páskou. Ve stejné době postavil s využitím staršího píšťalového fondu také malý pětirejstříkový nástroj pro kapli sv. Barbory v Duchcově.[13] V roce 1893 provedl opravu varhan F. Fellera spojenou s instalací nového volného hracího stolu do zábradlí a nové manuálové dřevěné Flétny 8´ v kostele Povýšení sv. Kříže v Žimu, kde pracoval již v předchozím desetiletí a o rok později provedl podobnou úpravu (včeně nového postamentu varhan) na nástroji T. F. Flecka z roku 1718 při jejich přestěhování z kostela sv. Jakuba ve Světci do kostela sv. Petra a Pavla v Lipticích u Duchcova.[14] Údajně roku 1893 provedl rozsáhlou přestavbu dvou-

[11] V. HONYS, K otazníkům nad křemýžskými varhanami, Monumentorum Custos 2008, s. 3–12.

[12] NA Praha, ZPÚ, Válečný soupis varhan, kart. 71, Ratsch; TAMTÉŽ, fond Zemský úřad, Katastr varhan, kart. 615; Státní okresní archiv (dále SOkA) Teplice, fond FÚ Bořislav, Liber Memorabilium, s. 136

[13] NA Praha, ZPÚ, Válečný soupis varhan, kart. 69, Dux.

[14] SOA Třeboň, pobočka České Budějovice, fond Velkostatek Lovosice, sign. I A 3ka – 11h; SOkA Teplice, fond DÚ Duchcov, Gedenkbuch Dux, nepaginováno.

Obr. 11. *Hradiště, kostel sv. Vavřince, prospekt varhan Štefana Müllera z roku 1892 postavený s využitím řezbářské výzdoby starších barokních varhan. Foto V. Honys.*

manuálových varhan z dílny litoměřických Ruschů v kostele narození Panny Marie v Trmicích.[15] S ohledem na rozsáhlou stavební úpravu kostela dokončenou vč. nového kůru až roku 1898 však nelze vyloučit, že dokončení nástroje proběhlo až v tomto roce ve spojení s instalací na nový kůr. Z dochovaných historických fotografií je zřejmé, že šlo o přestavbu spojenou s instalací nových chromatických mechanických zásuvkových vzdušnic a rozšířením rejstříkové dispozice s využitím prvků původní varhanní skříně (mj. bočních profilovaných konzol skříně hlavního stroje). Z původního prospektu hlavního stroje byla využita střední věž na segmentově vystupujícím půdorysu, boční travé byla obohacena o další etáž s nelogicky orientovanými píšťalami i řezbami v jediném diagonálním směru (nikoliv tedy s orientací do středu prospektu), po stranách a podobně jako ve Rtyni byly přisazeny dvě ploché vyšší píšťalové věže pro Principál 8´. Patrně s ohledem na nové vzdušnice i sníženou polohu prospektového Principálu do zábradlí postavil nový dvouvěžový pozitiv v klasicizujícím stylu s využitím střední části původního pozitivu. (původní pozitiv Ruschových varhan charakteristicky subtilními dimenzemi nemohl vnitřním objemem i šíří již vyhovovat). Rejstříková dispozice nástroje se 17 rejstříky je známa až z doby 1. světové války, kdy již byla poznamenána dílčími úpravami Schiffnerovými z roku 1913 zejména v pozitivu (Principál houslový 4´).

V podobném duchu, avšak s citlivějším využitím skříně Standfussova nástroje z poloviny 18. století se uskutečnila i přestavba dvoumanuálových varhan v kostele sv. Vavřince Kostomlatech pod Milešovkou v letech 1898–1899.[16] Provedení nové skříně pozitivu i hracího stolu je zde téměř shodné s výše zmíněným nástrojem v Trmicích. Konzervativní situování pozitivu do zábradlí je zde o to překvapivější, že Standfussovy varhany pozitiv neměly v zábradlí, ale v postamentu nástroje.[17] V severočeském prostředí jde o patrně poslední případ instalace klasického pozitivu do zábradlí. Do jeho prospektu Müller použil patrně původní Standfussovy prospektové píšťaly Principálu 4´od 2´polohy, zatímco píšťaly ze spodní oktávy užil do diskantu pedálového Quintbasu 6, ve vnitřním píšťališti se nacházejí další zlomky původních píš-

[15] NA Praha, fond Zemský úřad, Katastr varhan, kart. 615; T. HORÁK, Varhany a varhanáři Ústecka, Ústí nad Labem 2002, s. 50. Nástroj již od třicátých let 20. století neexistuje, jeho torzo bylo využito pro stavbu provizorního nástroje pro kostel sv. Václava v Roudníkách, kde byl odstraněn kolem roku 1970.

[16] SOkA Teplice, fond Farní úřad Kostomlaty pod Milešovkou, pamětní kniha č. 1, Synopsis seu brevis Conscriptio de erectione Administraturae, nepaginováno.

[17] Původně byl u těchto varhan pozitiv v zábradlí zamýšlen, ale zřejmě ještě v průběhu stavby byl odpojen a osazen v nově postavené poutní mariánské kapli. Dnes se torzo tohoto pozitivu nachází v kostele sv. Františka Serafínského v Bělé u Děčína.

Obr. 12. *Hradiště, kostel sv. Vavřince hrací stůl varhan Štefana Müllera s netradičním situováním rejstříkových manubrií nad manuálovou klaviaturu. Foto V. Honys.*

ťalových řad Oktávy 2´ Mixtury 2x 1 1/3´ a diskant Krytu 8´. Píšťalová skříň hlavního stroje byla postavena na nový širší postament s užitím původních bočních konzol a jeho střední píšťalová věž mírně rozšířena včetně úprav mezitravé; na rozdíl od trmického nástroje však zůstalo zachováno celé čelo původního prospektu i s bočními věžemi. K nim byly přistavěny vysoké píšťalové věže na polygonálním půdorysu pro nejhlubší prospektové píšťaly Principálu 8´. Dispozice hlavního stroje obsahuje dále vedle Krytu 8´, Gamby 8´a Flauty 4´ klasický principálový sbor završený pětiřadou terciovou mixturou 1 1/3´. V hracím stole se Müller pokusil, zřejmě pod vlivem hracích stolů dobových moderních nástrojů o netradiční ovládání manuálové spojky dvojicí šlapek přepínajících zapínání a vypínání. Tento mechanismus byl však později pro nesnadné ovládání odstraněn. Dodnes dochovaný nástroj obsahuje 16 znějících rejstříků a patří ke zvukově nejzdařilejším dílům Štefana Müllera.

Poslední významnější realizací Štefana Müllera byla přestavba rokokových dvoumanuálových varhan J. Ch. Standfuse v kostele sv. Kateřiny v Bořislavi. Návrh na obnovu zřejmě ještě původního dvanáctirejstříkového nástroje se třemi vzdušnicemi a dvěma měchy dal již 25. 9. 1898. Vedle nespecifikované opravy došlo však jen k přemístění nástroje na nový větší kůr, částka 680 zl. byla splacena následujícího roku. 28. 1. roku 1906 Müller nabídl přestavbu za 760 K, jejímž obsahem mělo být zhotovení nové vzdušnice I. manuálu pro 7 rejstříků, 20 ks nových dřev. píštal místo červotočivých, nová pedálová vzdušnice pro 3 rejstříky a třetí měch. 18. 11. téhož roku pak nabídl rozsáhlejší přestavbu za 1717 K. Müller při ní dodal kompletně nové chromatické vzdušnice rozšířené v každém stroji včetně pozitivu oproti předchozímu stavu o 1 rejstřík, do pedálu byly dodány dokonce vzdušnice dvě (jedna pro Subbass 16´ a Oktávbas 8´, druhá pro přidaný Principalbass 16´), zvýšil prospekt hlavního stroje úměrně novému Principálu 8´, zhotovil nový hrací stůl do pozitivu v zábradlí, částečně upravil dispozici přidáním prospektového Principálu 8´ do hlavního stroje (pro jehož píšťaly byly navýšeny prospektové věže) a dvou smykavých hlasů (přičemž 37 píšťal Salicionalu od 4´ polohy do pozitivu dodala kutnohorská firma Tuček, nabízející i další hlasy – Principály 4´, 2´, Rauschquintu 2 2/3´, Kvintu 1 1/3´), a snad na přání objednatele snížil původní Principal 2´v pozitivu na 4´ přidáním dřevěných otevřených píšťal do spodní oktávy pozitivu. Rozšíření pozitivu se projevilo i na dílčích, ale citlivých úpravách jeho prospektu. Podobně jako v Kostomlatech tu byla užita značná část původního píšťalového fondu. Starší mramorování v šedých odstínech přemramorovala teplická firma Haas.[18] Přestavba vč. povrchové úpravy byla zřejmě dokončena až roku 1911; v té době měl nástroj 3 měchy.[19]

[18] SOA Litoměřice, pob. Děčín, fond VS Teplice, kart. 49.

[19] NA Praha, fond ZPÚ 1917–1918, Válečný soupis varhan, kart. 71. Nástroj bohužel prošel ve třicátých letech 20. století další romantizující úpravou dispozice vsazením Aeoliny na místo Mixtury a instalací nového

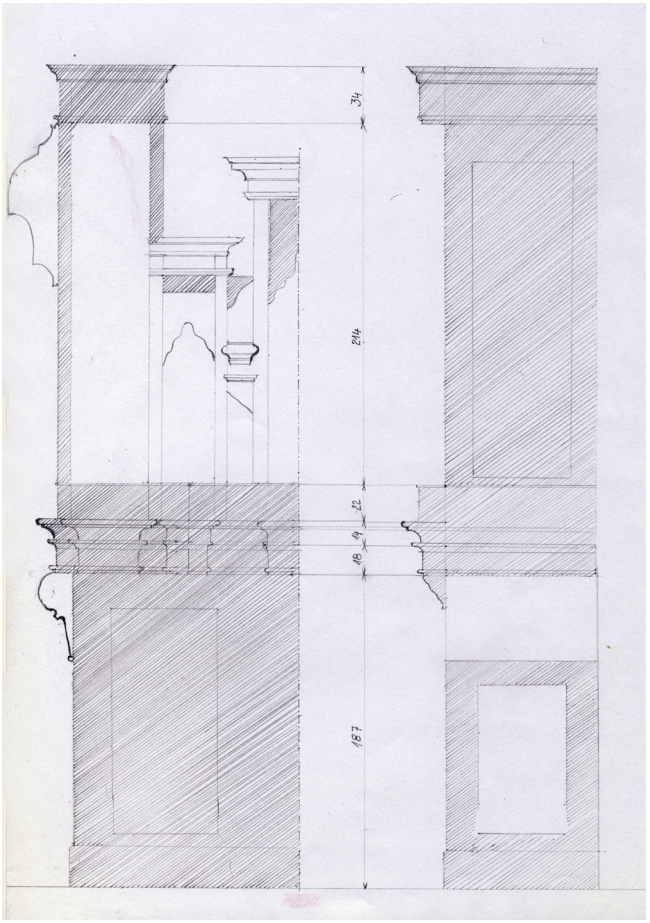

Obr. 13. *Nákres levé poloviny čela prospektu a boku skříně hlavního stroje varhan kostela sv. Vavřince v Kostomlatech pod Milešovkou. Nešrafované části vyznačují partie převzaté z původního nástroje J. Ch. Standfusse z pol. 18. století, šrafované části jsou dílem přestavby Štefana Müllera z roku 1898.*

V dalších letech již stárnoucí mistr pracoval jen na příležitostných dílčích opravách. Naposledy je připomínán ještě při opravě varhan ve Valtířově roku 1917.[20]

Shrneme-li na závěr jeho působení, můžeme konstatovat, že Štefan Müller v první etapě své činnosti pracoval ještě značně pod vlivem praxe svého otce. Nástroje do počátku 80 let 19. století mají osmistopou polohu zastoupenu pouze Krytem, k níž přistupuje otevřená dřevěná Flétna, v nejranějších dispozicích se objevuje ještě i vysoká Quinta 1 1/3´. Výrazným zlomem je období stavby rtyňských varhan, které jsou eklektickým odrazem jen o málo starších reprezentativních nástrojů z Teplic a Duchcova. Tento dodnes v autentickém stavu dochovaný velkorysý nástroj je sice odrazem ambic jejich stavitele, ukázal však také jeho limity dané školením varhanáře – samouka. Vedle zastoupení smykavých hlasů (z nichž však byl nakonec realizován pouze Salicionál II. manuálu, resp. Gemshorn 4´) se zde objevují i kónické dřevěné a smykavé hlasy, zcela ojedinělý je Portun 16´ v manuálu. Od tohoto období se v dispozicích Štefana Müllera objevuje zastoupení 8´polohy již třemi rejstříky, u menších nástrojů na Principálu 4´ to bývá zpravidla Kryt 8´ hutná a temná Flétna 8´ a Gamba 8´, u větších nástrojů přistupuje Principál 8´ (někdy místo Flétny 8´). Cínové rejstříky nižších stopových poloh bývaly odebírány od fy Steinmeyer, pro vyšší stopové polohy principálového sboru bývaly využívány historické píšťaly ze starých nástrojů. Důsledně byl v jeho rejstříkových dispozicích až do prvního desetiletí 20. století dodržován princip výstavby principálového sboru se samostatnou Oktávou 2´ (ta nebývala již dříve obligátní ani u některých fellerovských nástrojů) a zpravidla i Quintou 3´a mixturou 1 1/3´, která u větších nástrojů v hlavním stroji obsahovala tercii. Z hlediska koncepce dispozic byl tedy konzervativnější než o téměř generaci starší Fellerové či Josef Prediger. Stejně jako oni užíval i vyššího ladění. Také dimenze jeho manuálových kláves nebyly jednotné. Do devadesátých let 19. století klávesy bývaly subtilnější (zejména u nástroje ve Rtyni nad Bílinou), s délkou v rozmezí 132–137 mm u celotónových a cca 85 mm u půltónových kláves, okolo přelomu 19.–20. století celotónové klávesy dosahují délky okolo 140 mm, půltónové okolo 90 mm (Kostomlaty, Žim).[21] Celý svůj život zůstal Müller věrný klasické zásuvkové vzdušnici s mechanickou trakturou, kterou uplatňoval i v době definitivního prosazení modernějších systémů. Když se neúspěšně ucházel roku 1896 o stavbu nových varhan pro zámecký kostel sv. Floriána v Krásném Březně, neváhal upozornit na některé špatně fungující nástroje vítězného konkurenta Ferdinanda Langenauera z Podbořan.[22] Ten již užíval vzdušnici s rejstříkovými kancelami s vlastním patentovaným systémem „Kettenlade" (tento systém lze s odstupem doby skutečně označit za funkčně problematický). Třebaže k těmto novotám Štefan Müller projevoval nedůvěru, je ze značné variability např. rejstříkových manubrií a dalších detailů (např. řešení spojek) patrná snaha o hledání či volné kopírování nových řešení v rámci klasického systému, jimiž by alespoň částečně odpovídal na aktuální požadavky zákazníků, ta však nebyl schopen uspokojivě dořešit. Z dobově progresivních řešení přistoupil např. na ladění větších pedálových dřevěných otevřených píšťal posuvným šubrem. V kvalitě řemeslného provedení úroveň prací svého otce nepřekročil, s postupem doby pod vlivem časového i finančního tlaku ji spíše i poněkud snižoval. Konzervativní cítění je však možno vysledovat i ze snah navázat při přestavbách starších varhanních skříní na jejich základní stylové architektonické či výtvarné prvky, byť obvykle ve velmi zjednodušené či ne zcela pochopené formě (to se projevilo např. ubíráním šířky vertikálních lišt prospektu pro nově osazované píšťaly, dodáváním nástavců na původní řezbářskou výzdobu nad píšťalami aj.). Přesto byl nepochybně varhanářem oblíbeným, třebaže radius jeho působnosti byl ve srovnání s otcem menší – zůstal omezen na oblast Teplicka, západní část Ústecka a severní část Litoměřicka, tedy oblasti osíd-

plovákového měchu; v letech sedmdesátých pak laickým pokusem o opravu, která měla za následek ponechání části píšťaliště pozitivu v rozebraném stavu. Současná dispozice – manuál: Principal 8´, Gedeckt 8´. Gamba 8´, Aeoline 8´, Octav 4´, Quint 3´, Octav 2´; pozitiv: Copula 8´, Salicional 8´ Copula 4´ Principal 4´(označení 2´), Octav (označení 1´, dle otvorů ve stoličce patrně ´Quint 1 1/3); pedál Subbass 16´, Octavbass 8´, Principalbass 16´.

[20] T. HORÁK, Varhany a varhanáři Ústecka, Ústí nad Labem 2002, s. 62.

[21] Konzervativně subtilní manuálové klávesy nalézáme ještě u bořislavského nástroje přestavovaného roku 1906, zde jsou však patrně převzaty z předchozí fáze opravy, jak dosvědčují masivnější klávesy chromatických tónů spodních oktáv dodané nepochybně až v souvislosti s přestavbou roku 1906.

[22] TAMTÉŽ, s. 30.

lené téměř výhradně německy hovořícím obyvatelstvem. Byl varhanářem relativně levným (jeho ceny byly přibližně o 20–30 % nižší než např. ceny Fellerů) a zřejmě i pracovitým a spolehlivým. Díky schopnostem intonačním při přebírání jeho nástrojů zřejmě nebyla věnována velká pozornost ne vždy dbalému a promyšlenému řemeslnému provedení nástrojové části. Podařilo se mu tedy úspěšně vyplnit lokální mezeru vzniklou ukončením činnosti varhanářů Fellerů. Svou varhanářskou činností minimálně o desetiletí pozdržel v okruhu své působnosti nástup reformně orientovaných varhanářských firem, jejichž nástroje bychom ještě v polovině devadesátých let v daném regionu našli jen zcela ojediněle. Poté, co se kolem roku 1900 prostřednictvím oseckých cisterciáků v regionu začala prosazovat firma Jindřicha Schiffnera a také další firmy účastné v ofertních řízeních na reprezentativní novostavby velkých nástrojů (např. v Ústí nad Labem), ale začíná z varhanářské scény pozvolna ustupovat. Jeho nástroje jistě nejsou příliš významnými varhanářskými díly, dokumentují však výmluvnou formou již konzervativní lpění na koncepčních principech opírajících se o poznání nástrojů, se kterými během svého života a praxe přišel do styku. Z nich zachovával díky jeho přístupu alespoň část podstaty, z níž si ještě dnes můžeme učinit představu o některých starších nástrojích, po nichž by se za jiných okolností dochovaly patrně jen strohé pramenné údaje.

Resumé

Faithfulness to tradition or an exploration of the work of an organ maker Stefan Müller from Křemýž

On the turn of the 19 and 20 century one of the last organ--makers who stuck to classical principles of organ making on the principle of a mechanic slider system – was a regional organ maker Stefan Müller from Křemýž near Teplice (born 14 Nov. 1841) The study provides characteristic of his organ making activities, of which the most outstanding was impelementation of a new 2-manual organ with 20 registers for the church of St. Martin in Rtyně nad Bílinou from the period of 1881–1883. The process of its building was documented with rich archival material. The concept of organ prospect, the dispozition and some constructional features were inspired by organ built not long before by brothers Fellers for the church of St. John the Baptist in Teplice and by Josef Prediger for the church of Annunciation of Virgin Mary in Duchcov. In the second manual Stefan Müller used several pipe ranks taken over from previous Baroque chair organ (or Ruckpositiv). This conservative and eclectic character was typical for the most of his following works, of which the most important was the reconstruction of the organ in the church of St. Lawrence in Kostomlaty pod Milešovkou from the year of 1898. This is also the last example of placing the chair organ (or Ruckpositiv) in independent case in the staircase. His conservative adherence to principle of slider chest till the end of his working activity in the 20's of the 20 century was compensated by quite utilitarian composition of fragments of historic pipe ranks with newly bought pipe material and other cost-saving arrangements.